૯ તત્ત્વોમાં ૪ જીવ, ૫ અજીવ

જીવ એ જીવ તત્ત્વ છે, તેમજ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્ત્વ પણ જીવ સ્વરૂપ (જીવપરિણામ) હોવાથી અથવા જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી જીવતત્ત્વ છે, માટે જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર જીવ છે, અને શેષ પાંચ તત્ત્વો અજીવ છે. તેમાં પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-અને બન્ધ એ ચારે કર્મપરિણામ હોવાથી અજીવ ગણાય છે.

૯ તત્ત્વોમાં રૂપી-અરૂપી

જો કે જીવ વાસ્તવિક રીતે તો અરૂપી જ છે, પરંતુ ચાલુ પ્રસંગમાં તો દેહધારી હોવાથી રૂપી કહેલ છે, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણે જીવના પરિણામરૂપ હોવાથી અરૂપી છે, તથા પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ ચાર તત્ત્વ કર્મનો પરિણામ (કર્મપુદ્‌ગલમય રૂપી) હોવાથી રૂપી છે, અને અજીવતત્ત્વમાં રૂપી અને અરૂપી બન્ને પ્રકારે છે. કારણ કે ધર્માસ્તિકાય વગેરે અરૂપી છે, અને એક પુદ્‌ગલ દ્રવ્યજ રૂપી છે. (તે કારણથી આગળ અજીવના ૪ ભેદ રૂપી અને ૧૦ ભેદ અરૂપી કહેવાશે.)

સંખ્યા	૯ તત્ત્વનાં નામ	હેય	જ્ઞેય	ઉપાદેય	જીવ	અજીવ	રૂપી	અરૂપી
૧	જીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૧	૦	૧	૦
૨	અજીવતત્ત્વ	૦	૧	૦	૦	૧	૧	૧
૩	પુણ્યતત્ત્વ	(૧)	૦	૧	૦	૧	૧	૦
૪	પાપતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૫	આશ્રવતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૬	સંવરતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૭	નિર્જરાતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
૮	બંધતત્ત્વ	૧	૦	૦	૦	૧	૧	૦
૯	મોક્ષતત્ત્વ	૦	૦	૧	૧	૦	૦	૧
	કુલ	૩ (૪)	૨	૪	૪	૫	૬	૪

नवतत्त्वोना पेटा भेदो

चउदस चउदस बाया-लीसा बासी अ हुंति बायाला ।
सत्तावन्नं बारस, चउ नव भेया कमेणेसिं ।।२।।

સંસ્કૃત અનુવાદ

चतुर्दश चतुर्दश द्विचत्वारिंशद्, द्व्यशीतिश्च भवन्ति द्विचत्वारिंशत् ।
सप्तपञ्चाशद् द्वादश, चत्वारो नव भेदाः क्रमेणैषाम् ॥२॥

શબ્દાર્થ

चउदस = ચૌદ (૧૪)	बारस = બાર (૧૨)
बायालीसा = બેંતાળીસ (૪૨)	चउ = ચાર (૪)
बासी = બ્યાસી (૮૨)	नव = નવ (૯)
अ = પાદપૂર્તિ માટે (हुंति-છે)	भेया = ભેદ
बायाला = બેંતાળીસ (૪૨)	कमेण = અનુક્રમે
सत्तावन्नं = સત્તાવન (૫૭)	एसिं = એ નવ તત્ત્વોના

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

एसिं कमेण चउदस चउदस बायालीसा बासी बायाला सत्तावन्नं
बारस चउ अ नव भेया हुंति ॥१॥

ગાથાર્થ:

એઓ (નવતત્ત્વો)ના અનુક્રમે ૧૪-૧૪-૪૨-૮૨-૪૨-૫૭-૧૨-૪ અને ૯ ભેદ છે. (અર્થાત્ જીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, અજીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદ, પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદ, આશ્રવતત્ત્વના ૪૨ ભેદ, સંવરતત્ત્વના ૫૭ ભેદ, નિર્જરાતત્ત્વના ૧૨ ભેદ, બંધતત્ત્વના ૪ ભેદ, અને મોક્ષતત્ત્વના ૯ ભેદ છે. ॥૨॥

વિશેષાર્થ:

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નવતત્ત્વના સર્વ ભેદની સંખ્યા ૨૭૬ થાય છે. તેમાં ૮૮ ભેદ અરૂપી છે, ૧૮૮ ભેદ રૂપી છે.

કહ્યું છે કે-

धम्माधम्मागासा, तिय तिय अद्धा अजीवदसगा य ।
सत्तावन्नं संवर, निज्जर दुदस मुत्ति नवगा य ॥१॥

અર્થ :- ધર્માસ્તિકાય[1], અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતાં ૯ ભેદ, અને અદ્ધા (એટલે કાળ) સહિત કરતાં અજીવના ૧૦ ભેદ છે. તથા સંવરના ૫૭ ભેદ. નિર્જરાના ૧૨ ભેદ, અને મોક્ષના ૯ ભેદ (સંબંધ આગળની ગાથામાં) ॥૧॥

૧. એ ધર્માસ્તિકાયાદિકનું સ્વરૂપ આગળની ૮-૯-૧૦મી ગાથામાં કહેવાશે.